

ULUG‘BEK HAMDAM ASARLARIDA PRESUPPOZITSIYA HODISASI

Turobova Nargiza Aralovna

O‘zbekiston Milliy universiteti

Lingvistika/o‘zbek tili (o‘zbek) mutaxassisligi 1-kurs magistranti

nargizaturobova0696@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Antroposentrik tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlaridan biri Pragmalingvistikaning o‘zbek tilshunosligiga yangi sohasi sifatida kirib kelishiga alohida to‘xtalib o‘tilgan. Pragmatikada nutq vaziyati, kontekstda kommunikativ maqsadning voqealanishi kabi pragmalingvistik xususiyatlarga e‘tibor qaratilgan. Pragmatikaning tarkibiga kiruvchi presuppozitsiya termini Ulug‘bek Hamdam asarlari misolida tahlil qilgan. Maqolada presuppozitsiyaning pragmatik roli va ahamiyati haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Til, pragmatika, pragmalingvistika, til birliklari, munosabat, yashirin ifoda, presuppozitsiya, kommunikatsiya, nutqiy vaziyat.

THE EVENT OF PRESUPPOSITION IN THE WORKS OF ULUGBEK HAMDAM

ABSTRACT

This article focuses on the introduction of Pragmalinguistics, one of the leading branches of Anthropocentric Linguistics, into Uzbek linguistics as a new field. Pragmatics focuses on pragmalinguistic features such as the state of speech and the occurrence of a communicative goal in context. The term presupposition, which is part of pragmatics, was analyzed on the example of the works of Ulugbek Hamdam. The article discusses the pragmatic role and importance of presupposition.

Keywords: Language, pragmatics, pragmalinguistics, language units, attitude, covert expression, presupposition, communication, speech situation.

СОБЫТИЕ ПРЕДСУППОЗИЦИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ УЛУГБЕКА ХАМДАМА

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена введению прагмалингвистики, одной из ведущих ветвей антропоцентрической лингвистики, в узбекское языкознание как новой

области. Прагматика фокусируется на прагмалингвистических характеристиках, таких как состояние речи и возникновение коммуникативной цели в контексте. На примере произведений Улугбека Хамдама проанализирован термин пресуппозиция, входящий в состав прагматики. В статье рассматривается прагматическая роль и значение пресуппозиции.

Ключевые слова: Язык, прагматика, прагмалингвистика, языковые единицы, установка, скрытое выражение, пресуппозиция, общение, речевая ситуация

KIRISH

Insonning obyektiv olamdagi barcha ijtimoiy xatti-harakatlari uning nutqiy faoliyatida o'z ifodasini topadi. Shuning uchun inson nutqini o'rganish uning ma'naviy olami bilan tanishish imkonini beradi. Pragmatika tilshunoslik fanining yangi bir nazariy va amaliy tarmog'idir. U insonning ijtimoiy faoliyatini o'zida aks ettiruvchi nutqiy jarayon, nutq ishtirokchilariga xos kommunikativ niyat, nutqiy vaziyatning ta'siri bilan aloqador masalalarni o'rganadi. Pragmatika grekcha pragmos so'zidan olingan bo'lib, «ish», «harakat» ma'nolarini beradi. Pragmatika lingvistik belgilarning nutqdagi funksional qo'llanishini o'rganadi. Shuning uchun tilshunoslikning bu yo'nalishi semiotika tarmoqlaridan biri sanaladi. Pragmatika termini XX asrning 30-yillarida Ch.I.Morris tomonidan ilmiy muomalaga olib kirilgan.¹ „Pragmatikaning manbasi Ch. Pirs, U. Jems, Ch. Morris kabi taniqli faylasuf olimlar nomi bilan bog'liqdir. Chunki ularning ishlarida belgilar sistemasi va lingvistik belgi funktsionalligi xususidagi g'oyalar o'rta tashlanib, semiotika haqidagi asosiy tushunchalar aniqlanadi, sintaktika, semantika va pragmatika o'rtasidagi o'zaro farqlar ko'rsatiladi”² Pragmatikaning tilshunoslik fanining yangi tarmog'i sifatida shakllanishi va tan olinishi 70-yillarning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Chunki bu davrda lingvistik pragmatika bilan aloqador maqolalar to'plam hoida nashr qilindi. To'plam shu yo'nalishning yangi tarmoq sifatida shakllanish uchun boshlang'ich amaliy va nazariy manba bo'lib xizmat qildi. Lingvistik pragmatika falsafiy g'oyalar ta'sirida shakllana boshlandi. 1977-yildan Amsterdamda lingvistik pragmatikaga bag'ishlangan maxsus jurnal nashr qilina boshlandi. Jurnal „Nutqshunoslik” va „Tekstologiya” ning turli yo'nalishlari bilan bog'liq masalalarni yoritishga bag'ishlangan maqolalarni to'plam sifatida e'lon qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi”³

Til birliklarining pragmatik jihatdan o'rganish o'zbek tilshunosligida yigirmanchi asrning 80-yillaridan boshlangan. Tilshunos olim N.Mahmudovning Presuppozitsiya va gap munosabatiga oid, A.Nurmonovning ko'makchili konstruksiyalar presuppozitsiyasiga oid, D.Lutfullayevaning O'zbek tilidagi sodda

gaplarda zidlanuvchi uzvlar presuppozitsiyasi haqidagi ilmiy maqolalari e'lon qilindi. Keyinchalik esa o'zbek tilshunosligida til birliklarining pragmatik xususiyatlari haqida qator tadqiqotlar yuzaga keldi. M.Hakimovning O'zbek tilida matnning pragmatik talqiniga doir filologiya fanlari bo'yicha doktorlik dissertatsiyasi, U.Rahimovning Yuklamalar presuppozitsiyasiga doir, Z. Tohirovning O'zbek tilida pragmatik semalarning hosil bo'lishi va ularda subyektiv munosabatning yuzaga chiqishi, Z.Burxonovning O'zbek tilida ko'makchilar va ularga vazifadosh kelishiklar pragmatikasiga doir nomzodlik dissertatsiyalari, A.Pardayevning yordamchi so'z turkumlarining, xususan, bog'lovchilarning so'z turkumlarining lisoniy tizimdagi o'rni va lingvopragmatik tadqiqiga doir doktorlik dissertatsiyalari, M.Qurbonovanning O'zbek bolalar nutqining pragmatik xususiyatlariga doir Filologiya fanlari bo'yicha doktorlik ishlari shular jumlasidandir.

ASOSIY QISM

Til ijtimoiy hodisa bo'lib, u doim inson hayoti, uning aqliy faoliyati bilan bevosita bog'langan. Nutq jarayonida insonlar bir-birlariga axborot uzatadilar va qabul qiladilar. Biroq bu jarayonda muloqot ishtirokchilari faqat axborot almashinib qolmay, nutq sohibining qolgan ishtirokchilarga ta'sir o'tkazishi, ishora qilishi, biror voqelikka ishontirishi, o'z munosabatini aks ettirishi kabi maqsadlari ham amalga oshiriladi. Bunday holatlarda lisoniy birliklariga axborot berishdan tashqari yana bir necha vazifa yuklanadi, ularga pragmatik tus beriladi.

Istiqlool davri adabiyotining zabardast yozuvchilaridan biri Ulug'bek Hamdamdir. Uning ijodini atroflicha va keng aspektda o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Yozuvchi ijodining pragmalingvistik nuqtayi nazaridan tadqiq qilinishi tilshunoslikda yangilik hisoblanadi. Chunki pragmatika yo'nalishi o'zbek tilshunosligida to'liq tadqiq qilinmagan sohalaridan bo'lib, bu yo'nalishda hali ilmiy izohini topmagan muammolar talaygina. Ulug'bek Hamdam asarlarida zamonamiz kishilarining ma'naviy-axloqiy qarashlari, inson va uning taqdiriga bo'lgan munosabatlar, shaxsning ichki ruhiyatining tasvirlanishi pragmalingvistik nuqtayi nazardan ham ahamiyatlidir.

Presuppozitsiya til birligining „ichki imkoniyati“ni namoyish etadigan hodisa hisoblanadi. Presuppozitsiyada til birligining bevosita kuzatishda berilmagan semantik xususiyati yuzaga chiqadi. Presuppozitsiya ixsham shakl orqali ko'p ma'lumot berishga xizmat qiladi. Shu tariqa gaplarda semantik sintaktik assimetriya paydo bo'ladi. Presuppozitsiyada nutq ishtirokchilari voqelik haqidagi qo'shimcha ma'lumot yashirin ifodasini anglab yetishlari lozim. Bu ma'lumot ba'zan gapda aks etgan propozitsiyaga zid xarakterda bo'lsa, ba'zan mazkur propozitsiyani semantik jihatdan to'ldiradi.

M.Hakimov presuppozitsiya gap orqali bayon qilingan asosiy propozitsiyaning aks mazmunidan iborat, degan xulosaga keladi. Uning fikricha, presuppozitsiyaning asosiy belgisi matn orqali bayon qilingan propozitsiyaga –hukmga zid tarzda mazmuniy munosabatning anglanishidir.⁴ „Yana shu kunlarni esga oldi” („Sabo va Samandar” U.Hamdani) gapi presuppozitsiyasi gapning propozitiv strukturasi semantik jihatdan to‘ldiradi, voqelikning avval ham sodir bo‘lganligini ifodalaydi. Presuppozitsiya til birligining nutqiy vaziyat, matn, til egalarining nutqiy obyekti haqidagi umumiy bilimlari bilan bog‘liq bo‘lgan xususiyatlarni yashirin yo‘l bilan namoyish etuvchi lingvistik hodisadir.

U.Rahimov presuppozitsiyani „Tagma’no va presuppozitsiya” maqolasida gapda ishtirok etayotgan bo‘laklar orqali ifodalangan ma’no emas, balki zohiriy ma’no ostidagi qo‘shimcha-botiniy ma’no deb hisoblaydi. Presuppozitsiya asosiy hollarda gapda muayyan til birligining ishorasi asosida yashirin tarzda yuzaga chiqadi. So‘zlovchi obyektiv voqelik haqidagi muayyan axborotni gapda ochiq ifoda etishni xohlamaganda presuppozitsiyaga yo‘l ochiladi.

Lingvistik presuppozitsiyaning shakllanishida unga ishora qiluvchi til vositalarining lisoniy-belgi xususiyatlari muhim o‘rin tutadi. Masalan, *faqat* ayiruvchegaralov yuklamasi gapda o‘z qurshovidagi bo‘laklarni ajratib ko‘rsatish bilan birga, ularning ma’nosiga zid xarakterdagi presuppozitsiyani shakllantiradi.⁵ Shu sababli nutqda *faqat* yuklamali sintaktik o‘ramlardan doimo zid mazmundagi axborotlar anglashiladi.

Masalan, „**Voqealar...voqealar yuz beraverdi, beraverdi. Ularning har ikkisi ham o‘zlari istagan o‘qishga kirdi. Faqat biri Andijonga, boshqasi Toshkentga. (U.Hamdani „Sabo va Samandar” asari)** jumlasida presuppozitsiya orqali „boshqa joyga emas” axboroti ifodalangan. Demak, presuppozitsiya gap semantikasining yashirin uzvi sifatida bevosita ifodalanadi.

Presuppozitsiya barcha tillarda kuzatiladi. U har bir tilda shu tilning ichki imkoniyati, ifoda vositalarining o‘ziga xos xususiyati asosida belgilanadi. Bu holat presuppozitsiyaning ifodalanishi masalasiga turli yondashuvni yuzaga keltirishi tabiiy.. „*Ha-ya, atrof yangi chiqayotgan maysalar-u kurtaklarning xush bo‘yiga, ko‘k yuzi ertakelar qushlarning raqslariga endi-endi to‘layotgan esa-da, hali havo ko‘ylakda yuradigan darajada isigan emas, keng-mo‘l xonadagi talabalarning ayrimlari hatto qish kiyimida o‘tirishmadi. Lekin negadir bizning Samandar isib ketayotgandi, bu ham yetmaganday, nutqi favqulodda noravon. Nega? Nima bo‘ldi unga?*” Ushbu jumlada „Ilgari bunday bo‘lmagandi” presuppozitsiyasi borligini bilib olamiz. Gapning semantik tuzilishi presuppozitsion poydevorga ega ekanini hech kim inkor etmaydi.

Shuning uchun ham „...*Sabo ham boshi muhabbatning ilk xush bo‘ylaridan aylana boshlaganda, qalbi ayriliqning birinchi zarbalariga uchrab ozor chekkanda, Xudoyimga iltijolar qildi: „Men ishq uyida so‘ngi nafasimgacha qolmoq istayman! Ishq bilan ko‘z ochib, ishq bilan ko‘z yumsam deyman!*” gapi “Sabo degan qizning borligi” (ekzistensial presuppozitsiya) va „Unda ishq tuyg‘usi kechayotganligi” (faktiv presuppozitsiya) haqida xulosaviy hukmlarning yuzaga kelishi tabiiydir. Bular oddiy mantiqiy xulosaga ega.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, til birliklarining ichki imkoniyatlari faqatgina nutq jarayonida boshqa birliklar bilan munosabati natijasida namoyon bo‘ladi. Til birliklarining jumlada ochiq qo‘llanmagan holatida ularning o‘rni presuppozitsiya orqali to‘ldiriladi. Presuppozitsiya til birligining pragmatik jihatini namoyish qiladi va nutq vaziyati, matn, so‘zlovchi va tinglovchilarning nutq obykti haqidagi umumiy bilimlari, ularning til ko‘nikmalari bilan bog‘liq holda yuzaga keladi.. Ulug‘bek Hamdamning „Sabo va Samandar” romanida muhabbat yangicha talqinda namoyon bo‘lgan. Ushbu asarda obrazlarning ruhiy holati lingvistik vositalar yordamida mahorat bilan ochib berilgan va ular orqali axborotning yashirin imkoniyati pragmalingvistik nuqtayi nazardan aks ettirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ахманова О., Магидова И.М. Прагматическая лингвистика, прагмалингвистика и лингвистическая прагматика// Вопросы языкознания. -М.,1978. №3.
2. А. Ко‘chiboyev. Matn pragmatikasi (o‘quv-uslubiy qo‘llanma). Samarqand, 2015.
3. А. Nurmonov, М. Hakimov . Lingvistik pragmatikaning nazariy shakllanishi. O‘TA.4-son . Toshkent – 2001.
4. Hakimov M. O‘zbek Pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
5. Hakimov M. O‘zbek tilida matnning pragmatik talqini. Filol.fanlari. d-ri...dis.avtoref. – Toshkent, 2001.
6. N.Mahmudov. Presuppozitsiya va gap. O‘TA. 6-son. Toshkent- 1986.
7. Петров В.В. Философия, семантика, прагматика //Новое в зарубежной лингвистике. Вып.XVI.-М.,1985.
8. Qarang: Rahimov U. O‘zbek tilida yuklamalar pressupozitsiyasi: Filol. Fan. Nom. Dis.avtoref.- Samarqand, 1994.
9. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Monografiya.-Toshkent, 2008.
10. Rahimov U. Tagma’no va presuppozitsiya. O‘TA.5-son, 2005.
11. Ulug‘bek Hamdam. „Sabo va Samandar”. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2011.